

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische klei- en pijpenindustrie Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpen-nijverheid

Ruud Stam

In dit derde en laatste deel over de kleipijpen-nijverheid in België wordt ingegaan op de sociale omstandigheden in de pijpenmakerijen in België, zoals die uit de weinige gegevens die daarover beschikbaar zijn blijken.¹ Vooral zal worden ingegaan op de lonen, de aantallen arbeidsplaatsen en de arbeid van mannen, vrouwen en kinderen. Net als in andere landen waren de verdiensten in de pijpen-nijverheid altijd gering. Alleen eigenaren van grote bedrijven konden tot welstand komen.

De 17e en 18e eeuw

Veel bedrijven waren in de 17e eeuw klein en slechts enkele bedrijven bereikten aan het einde van die eeuw een zekere omvang. Zo claimde aan het einde van de 17e eeuw de pijpenmaker Jean Gravier uit Tournai 40 mensen in dienst te hebben. Echter hoge claims t.a.v. het aantal personen die in dienst zouden zijn, zijn vaker zichtbaar in de 17e en 18e eeuw en dienden er meestal toe om privileges, vergunningen of geldleningen te verwerven. Over het werkelijke aantal werknemers was veelal niets bekend of was, zo dit uit andere bronnen wel bleek, veel lager dan opgegeven.

In de 18e eeuw waren er, vooral in de tweede helft van die eeuw, meer bedrijven van enige omvang. Met de komst van Charles Claessens in 1751 en Egbert Haersevort in 1760 kreeg Antwerpen twee van de grootste pijpenmakerijen van het land met een voor die tijd flink aantal werknemers (10 tot 30).² In 1764 werden in de Statistique des productions et industries des Pays-Bas autrichiens telkens één pijpenmaker genoemd in Antwerpen (22 werknemers), Lier (13 werknemers), Balen (5 werknemers), Olmen (3 werknemers), Andenelle (4 werknemers), Tournai (6 werknemers), Brussel (5 werknemers) en Schaffen (1 werknemer).³ De gemiddelde omvang van deze bedrijven lag dus ruim de helft lager dan in Gouda in die tijd.

In de Franse tijd wisselden voor- en tegenspoed elkaar af.⁴ Vooral in de latere jaren van de Franse tijd ging het slecht met de pijpenmakerijen. Zo kromp het bedrijf van Pierre Chrétien Guyson in Poperinge van 24 arbeiders in 1810 naar 2 in 1811.⁵

De lonen van de arbeiders in de pijpen-nijverheid zijn altijd zeer laag geweest. De massaproductie tegen een lage stuksprijs, veroorzaakt door grote concurrentie, maakte het noodzakelijk om de lonen laag te houden. In de pijpenproductie werkten altijd veel vrouwen en tot

het einde van de 19e eeuw ook veel kinderen omdat hun arbeid laag betaald kon worden. De situatie in België was in deze globaal vergelijkbaar met de omringende landen.

Uit de 17e eeuw is slechts van één pijpenmakerij het loon van een pijpenmaker in opleiding bekend: In 1674 verdiende een pijpenmaker in opleiding in Luik in het eerste jaar 5 liard per gros en in het tweede jaar 6 liard per gros.⁶ Voor de 18e eeuw is alleen iets bekend over kinderlonen. Dieudonné Joseph Antoine had in 1783 32 tot 33 werknemers waaronder vrouwen en kinderen in dienst.⁷ Hieronder bevond zich een hele familie uit Holland met drie kinderen. Voorts had hij vier weeskinderen in dienst, die hij niets hoefde te betalen gedurende de eerste maanden dat zij bij hem werkten. Aan enkele grotere kinderen betaalde hij een halve tot twee sols per dag.

Uit de Franse tijd zijn enkele lonen bekend. Zo was in Andenne het loon tijdens de Franse periode vastgesteld op 1 franc per dag voor alle bedrijven. In Maaseik was in de periode 1811 – 1812 het bruto loon f 0,50 – f 1,00 en in 1813: 40 centimes tot 1 franc.⁸

Bovengenoemde gegevens zijn zo gering in aantal dat deze geen verdere analyse toelaten. Wel bevestigen deze gegevens de lage lonen en de inzet van kinder- en vrouwenarbeid.

De 19e eeuw

Kort nadat België deel was geworden van het Koninkrijk der Nederlanden ging de pijpen-nijverheid sterk achteruit. Een in 1820 van regeringswege ingesteld onderzoek naar de staat van het fabriekswezen laat zien dat er ca 40 pijpenmakerijen actief waren.⁹ Ook laat dit onderzoek zien dat de toestand van de pijpenmakerijen in het algemeen in de periode 1813-1820 verslechterde. Een trend die ook in Gouda zichtbaar was.

Afb. 1. Transport van pijpen vanaf de fabriek van Wingender rond 1900.

De enquête van 1846.

Pas halverwege de 19e eeuw komen er systematische gegevens beschikbaar. In de tabellen 3, 4 en 5 zijn de cijfers van de enquête van 1846 op verschillende manieren samengevat.

In de enquêtes van 1846 en 1896 zijn de lonen per dag in klassen van een halve franc ingedeeld. Om hier gewogen gemiddelden uit te kunnen berekenen is telkens gebruik gemaakt van de beide uitersten van elke klasse en is zo een gemiddeld hoogste en laagste loon berekend. Voor het lage loon van personen die minder dan een halve franc verdienen is gerekend met een loon van 0,25 franc omdat een geringer loon weinig waarschijnlijk is.

Uit tabel 2 blijkt dat het aantal vrouwen dat in de pijpennijverheid werkzaam was ruim een derde van het aantal volwassenen was. Dit is in vergelijking met de Nederlandse situatie een laag percentage. In Gouda bijvoorbeeld waren in de pijpenmakerijen in 1850 42% mannen, 49% vrouwen en 9% kinderen werkzaam. Het hoge percentage vrouwen had in Gouda te maken met de slechte toestand van de pijpennijverheid op dat moment, waardoor mannelijke door goedkopere vrouwelijke arbeiders vervangen werd. Waarschijnlijk was het aantal werkzame vrouwen in de Belgische bedrijven in werkelijkheid aanzienlijk hoger. Voor Nederland hebben Schilstra en Leydesdorp aangetoond dat de percentages werkzame vrouwen in de 19e eeuwse beroepstellingen veel te laag zijn.¹² Vermoedelijk was dit in België niet anders. Zo zijn bijvoorbeeld de vrouwen en kinderen die als huisarbeid pijpen tremden niet meegerekend.¹³ Van de werknemers was 33% jonger dan 16 jaar.

Uit tabel 3 blijkt dat mannen over geheel België in 1846 in de pijpennijverheid gemiddeld anderhalf tot twee keer

zoveel loon verdienden als vrouwen. Jongens en meisjes verdienden twee en een half tot drie keer zo weinig als mannen. De verschillen waren echter per provincie in absolute en relatieve zin groot. De gemiddeld hoogste lonen werden bij de mannen betaald in achtereenvolgens Henegouwen, Limburg en Namen. Het absoluut hoogste loon, tussen de 4 en 5 franc ontving een werknemer in Nimy-Maisières (Henegouwen) waar de fabrieken van Scouflaire en Nihoul gevestigd waren. In de provincies Antwerpen, West-Vlaanderen, Luik en Namen kwamen lonen voor mannen voor die onder de 0,50 franc lagen. Het is echter heel moeilijk om vergelijkingen te maken omdat de lonen niet uitgesplitst zijn naar de soorten werk die door deze werknemers werden verricht.

Vrouwen waren volgens deze statistiek alleen werkzaam in de provincies van Wallonië en in Limburg. Dit doet onderregistratie vermoeden in het Vlaamse deel. In Henegouwen werden gemiddeld de hoogste lonen betaald. De hoogst betaalde vrouwen (6 personen) verdienden in Nimy-Maisières tussen de 1 en 1½ franc. Lonen onder de 0,5 franc kwamen voor in Henegouwen, Luik en Namen.

De meeste jongens en meisjes die in de Belgische pijpennijverheid werkten waren tussen de 12 en 16 jaar. In Mons werkte een jongen die jonger was dan 9 jaar en in Namen 1 jongen en in Andenne 1 meisje van die leeftijd. In Mons werkte een jongen tussen de 9 en 12 jaar, in Chokier (Luik) 2 jongens en 1 meisje, in Maaseik (Limburg) 4 jongens en in Namen en Andenne ieder 1 meisje. Lonen voor kinderen tussen de 0,5 en 1,00 franc per dag kwamen voor in Mons, Chokier, Luik, Maaseik en Andenne. In totaal werden 22 kinderen tussen de 0,5 en 1 franc betaald. Alle anderen verdienden minder dan 0,50 franc per dag. In Gouda was het in die tijd heel

Afb. 2. Vrouwen en kinderarbeid bij Wingender na 1900. Een foto waar werknemers duidelijk poseren in nette kleding en verschillende fasen van het productieproces demonstreren: achteraan vier rolders en vooraan het glazen van pijpen met een agaatsteen.

Afb. 3. Vrouwenarbeid, een rolster, bij Levêque in Andenne begin 20e eeuw. Op de muur zijn getallen of nummers te zien, mogelijk bestellingen. De foto geeft een beklemmend beeld van deze arbeid.

Tabel 1: Toestand van de pijpenbakkerijen (g = goed; ,m = matig; k = kwijnend)

	Aantal bedrijven	Totaal werknemers	Afzet voor 1814	Afzet na 1813	Toestand voor 1813	Toestand 1814, 15, 16	Toestand 1817, 18, 1 ^e helft 1819	Toestand 31 december 1819
Z-Brabant.	1	7	Binnenland	Binnenland	g	k	k	k
Limburg. ¹⁰	1	?	Bin + Buit	Bin + Buit	g	m	k	k
Luik	2	3	Binnenland	Binnenland	k	k	k	k
Oost-Vl.	7	2	Binnenland	Binnenland	g	g	m	m
West-Vl.	8	18	Binnenland	Binnenland	m	k	k	k
Henegouwen	5	57	Bin + Buit	Binnenland	g	m	m	m
Namen	11	82	Bin + Buit	Plaatselijk	g	g	m	m
Antwerpen	5	18	Plaatselijk	Plaatselijk	g	m	k	k
Totaal	40	Meer dan 210						

Tabel 2: Gemiddelde loon per dag 1846.¹¹

	aantal	laag	hoog
Mannen	266	1,07	1,56
Vrouwen	79	0,52	1,00
Jongens	62	0,31	0,61
Meisjes	33	0,31	0,62

Tabel 3: Gemiddelde loon van werkenden in de pijpennijverheid per dag per provincie in 1846.

	Antwerpen			West-Vlaanderen			Oost-Vlaanderen		
	aantal	laag	hoog	aantal	laag	hoog	aantal	laag	Hoog
Mannen	6	0,75	1,16	30	0,73	1,22	-	-	-
Vrouwen	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jongens	3	0,25	0,50	9	0,25	0,50	-	-	-
Meisjes	-	-	-	-	-	-	4	0,25	0,50
	Hainaut			Luik			Limburg		
	aantal	laag	hoog	aantal	laag	hoog	aantal	laag	hoog
Mannen	130	1,22	1,73	33	0,64	1,14	5	1,00	1,50
Vrouwen	16	0,67	1,16	17	0,46	0,91	6	0,50	1,00
Jongens	27	0,31	0,54	4	0,31	0,63	5	0,45	0,90
Meisjes	12	0,25	0,50	3	0,41	0,83	1	0,25	0,50
	Namen								
	aantal	laag	hoog						
Mannen	62	0,98	1,48						
Vrouwen	40	0,49	0,99						
Jongens	14	0,41	0,75						
Meisjes	13	0,36	0,73						

Tabel 4: Hoogte van de daglonen in plaatsen waar minder en meer dan 50 werknemers werkzaam waren in de pijpennijverheid in 1846 en het gemiddelde loon voor werkende in de Industrie.

	Aantal < 50		Aantal > 50		Gemiddelde loon in België
	aantal	loon	aantal	loon	
Mannen	81	0,89 – 1,33	185	1,15 – 1,66	1,49
Vrouwen	26	0,46 – 0,94	53	0,55 – 1,03	0,71
Jongens	25	0,35 – 0,67	37	0,28 – 0,57	0,54
Meisjes	8	0,36 – 0,62	25	0,31 – 0,62	0,34

Tabel 5: Verdeling over beroepen en gemiddelde daglonen in 1896 in de pijpennijverheid.¹⁶

beroep	mannen		vrouwen		jongens		meisjes	
	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon
Kleibereider	4	2,13-1,63	1	2,50-3,00	4	1,00-1,50		
Roller	3	1,50-2,00	10	1,05-1,55				
Kaster	28	2,66-3,16	4	1,88-2,38				
Tremmer			15	1,10-1,60				
Pijpenpot vuller							3	1,00-1,50
Bakker	5	2,90-3,40						
Emaillerder	3	2,16-2,66	17	1,00-1,50			2	0,50-1,00
Afwerker	2	1,00-1,50	9	0,61-1,11	3	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Verpakker	5	2,70-3,20	4	1,50-2,00	2	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Vervoerder	1	2,00-2,50						

gewoon dat nog jongere kinderen lange dagen in de pijpenmakerijen werkten.

Opvallend is dat de lonen in Andenne lager waren dan bijvoorbeeld in Henegouwen en Maaseik. Gecombineerd met de aanwezigheid van klei ter plaatse kan dit een factor zijn waardoor Andenne in de tweede helft van de 19e eeuw uit kon groeien tot het belangrijkste centrum van de Belgische pijpennijverheid. De lonen in de grotere centra waren voor mannen en voor vrouwen gemiddeld hoger dan in de centra met weinig werknemers. In onderstaande tabel is uitgegaan van 50 werknemers als grens tussen een groter en een kleiner centrum. Duidelijk is dat in de grotere centra gemiddeld hogere lonen werden betaald voor mannen en voor vrouwen. Dit geldt niet voor kinderen. Voor hen lagen de gemiddelde lonen in de grotere centra lager. Uit tabel 4 blijkt dat de gemiddelde lonen in andere takken van industrie in België vooral voor mannen gemiddeld hoger lagen.¹⁴

Voor de verschillen tussen de provincies en tussen de grotere en kleinere centra zijn verschillende verklaringen mogelijk. Als voorbeeld kan de provincie Henegouwen genomen worden.

1) Productdifferentiatie in de grotere fabrieken leidde tot hogere salarissen.

In de grotere fabrieken werden over het algemeen meer duurere pijpen vervaardigd. Dit vergde een grotere vaardigheid en rechtvaardigde voor een aantal werknemers een hogere beloning. In Henegouwen werden 8 mannen boven de 2 franc per dag betaald. Buiten beschouwing laten van deze 'top' lonen zorgt ervoor dat het gemiddelde lage loon daalt van 1,22 naar 0,94 franc en het hoge loon van 1,73 naar 1,44 franc. Daarmee lag het gemiddelde loon nog steeds ruim boven het gemiddelde in andere provincies. De 'top' lonen kunnen dus slechts een deel van het verschil verklaren. Opvallend is dat in Henegouwen geen mannen onder de 0,50 franc per dag betaald werden.

De kinderen werden relatief laag betaald. Waarschijnlijk was er in de grotere bedrijven een grotere scheiding in type functies. Ook dit verklaart een deel van de gemiddeld hogere beloning van mannen en vrouwen in de grotere bedrijven en in Henegouwen.

2) In de grotere centra was er een schaarste aan geschoolde werknemers.

Het vervaardigen van een goede kwaliteit klei- en pijp vergt jarenlange oefening. Vooral het kasten van de pijp is moeilijk werk dat een grote vaardigheid vereist. Echter de arbeidsmarkt bood voldoende ruimte om mensen aan te trekken, die na een interne opleiding, door konden stromen naar de betere taken. Bovendien zijn uit de archieven vele voorbeelden bekend van pijpenmakers die in andere plaatsen of landen zijn gaan werken. Het argument schaarste aan arbeidskrachten lijkt dan ook nauwelijks houdbaar en geen goede verklaring voor de

verschillen.

3) Het loonpeil lag in Henegouwen hoger dan in de omliggende provincies.

Een aanwijzing voor een hoog loonniveau in Henegouwen komt naar voren uit de studie van de Meere voor 1819. Deze laat zien dat de gemiddelde lonen van ambachtslieden in Henegouwen de hoogste in België waren.¹⁵ Weliswaar gaat het hier om lonen die 27 jaar eerder werden betaald, maar verondersteld mag worden dat het loonniveau in Henegouwen in 1846 nog steeds op hetzelfde relatief hoge peil stond.

Concluderend is het waarschijnlijk dat de verschillen in beloning voor pijpenmakers in de verschillende centra te verklaren zijn uit de inzet van meer ervaren werknemers en de striktere functiescheiding in de grotere bedrijven en het loonpeil. Hoeveel elk van deze factoren bijgedragen heeft aan de verschillen valt niet te achterhalen.

De enquête van 1896.

Deze enquête is bijzonder interessant omdat deze inzicht geeft in de verdeling van mannen, vrouwen en kinderen over de verschillende functies binnen de pijpenmakerijen met de bijbehorende verdiensten. De gegevens zijn in tabel 5 voor zover mogelijk samengevat. Omdat de registratie van de functies niet

Afb. 4. Het vullen van de oven bij Wingender.

Tabel 5: Verdeling over beroepen en gemiddelde daglonen in 1896 in de pijpennijverheid.¹⁶

beroep	mannen		vrouwen		jongens		meisjes	
	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon
Kleibereider	4	2,13-1,63	1	2,50-3,00	4	1,00-1,50		
Roller	3	1,50-2,00	10	1,05-1,55				
Kaster	28	2,66-3,16	4	1,88-2,38				
Tremmer			15	1,10-1,60				
Pijpenpot vuller							3	1,00-1,50
Bakker	5	2,90-3,40						
Emaillierder	3	2,16-2,66	17	1,00-1,50			2	0,50-1,00
Afwerker	2	1,00-1,50	9	0,61-1,11	3	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Verpakker	5	2,70-3,20	4	1,50-2,00	2	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Vervoerder	1	2,00-2,50						

overal op dezelfde manier heeft plaatsgevonden zijn een aantal categorieën samengevoegd. Bovendien komen niet alle functies overal voor of er zijn helemaal geen functies uitgesplitst. Ook benamingen als voltooier en pijpenmaker bieden geen houvast. Gelet op de wijze van registreren zijn waarschijnlijk meerdere functies door sommige werknemers uitgeoefend.

Bij de verpakkers zijn voor Bree extreem hoge daglonen opgenomen. Vermoedelijk gaat het hier om familieleden van de eigenaar of meewerkende chefs.

Daarenboven is het loonniveau in verschillende plaatsen niet gelijk, zoals ook blijkt uit de enquête van 1846. Tenslotte zijn de aantallen te klein om betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Ondanks al deze bezwaren levert tabel 5 een interessant beeld op van de werkverdeling in de pijpenmakerijen en geeft het een beeld van de waardering van de diverse functies.

Wat in het gildereglement in Gouda al in de 17e eeuw verboden was, gebeurt hier wel: vrouwen aan de schroef (kasten). Toch was er een duidelijke verdeling van taken voor mannen, vrouwen en kinderen, al week deze op onderdelen af van de traditionele verdeling van arbeid in de Nederlandse pijpenmakerijen. Het moeilijke en zware werk van het stoken van de oven werd alleen door

mannen gedaan en werd gemiddeld het beste betaald. Het kasten van de pijpen, wat veel vaardigheid en kracht vereiste, werd door mannen en vrouwen en oudere jongens gedaan en werd eveneens hoog betaald, gevolgd door het zware werk van het kleibereiden, waar ook jongens voor werden ingeschakeld.

Het maken van de kleirolletjes was werk voor volwassenen maar werd veel minder betaald. Het vullen van de pijpenpotten is delicaat werk. Dit werd hier alleen door meisjes gedaan. Het emailleren werd hoofdzakelijk door vrouwen gedaan, maar ook mannen en meisjes deden dit werk. Het tremmen van de pijpen was uitsluitend vrouwenwerk. Afwerken en verpakken werd door mannen, vrouwen en kinderen gedaan en werd het slechtst betaald. Het percentage werkzame vrouwen was relatief iets gestegen naar 38%. Het percentage minderjarigen, jonger dan 16 jaar, was gedaald naar 9%. Dit in tegenstelling tot de voor Gambier in het nabijgelegen Givet (Frankrijk) bekende cijfers.¹⁷ Daar verdubbelde het aantal werkzame kinderen in 1887 t.o.v. de jaren veertig van de 19e eeuw tot 19% van de werknemers.¹⁸ Voor dit verschil is geen verklaring bekend.

Afb. 5. Ook een oudere jongen werkte bij Wingender als kaster.

Afb. 6. Het kasten van een pijp door de pijpenmaker Levêque.

Duidelijk is ook dat vrouwen in het algemeen slechter werden betaald voor dezelfde arbeid.¹⁹

Thuiswerk kwam in zeer beperkte mate alleen voor in Luik en Kortrijk: respectievelijk 8 en 3 tremsters. Zo werden bij Wingender In Chokier pijpen thuis door vrouwen en kinderen getremd. Vermoedelijk was het transport van de pijpen zo moeizaam dat thuiswerken niet echt een alternatief was voor werk in de werkplaats/fabriek. Bovendien betaalde thuiswerk meestal minder en was voor vrouwen alleen aantrekkelijk als er een noodzaak was om huishoudelijke arbeid/opvang van kinderen te combineren met betaald werk.

Door het geringe aantal werknemers in de pijpennijverheid in 1896 in vergelijking met 1846 (met meer dan de helft verminderd) is een uitgebreide vergelijking van de hoogte van de lonen per provincie en tussen grote en kleine bedrijven niet mogelijk. Bovendien ontbreken voor een aantal plaatsen de opgave van de lonen. In 1896 werden in Namen en Henegouwen de hoogste lonen betaald. In Limburg de laagste. Oost- en West-Vlaanderen nemen een middenpositie in. Dit patroon wijkt niet sterk af van dat uit 1846.

De enquête van 1896 biedt ook inzicht in de aantallen uren werk per dag. In Kortrijk werd 12 uur gewerkt; in Roulers, Gent, Nimy en Andenne 11 uur; in Chokier 10½ uur en in Brée 10¼ uur. In Yperen en in Nimy bij Scoufflaire 10 uur.²⁰ Dit is aanzienlijk minder dan in de pijpenmakerijen in Gouda in die tijd. Daar lag de werktijd in 1889 tussen de 11½ uur bij F. S. Sparnaaij & Zoonen en 14 uur bij P. J. van der Want Azn.²¹

De sterke beperking van het stakingsrecht in de 19e eeuw en de, in Europees perspectief, late ontwikkeling van de arbeidswetgeving en de sociale zekerheid betekende dat in deze sector de lonen laag werden gehouden, lange dagen gemaakt moesten worden en vrouwen en kinderen ingezet moesten worden om het bestaansminimum van een gezin te kunnen realiseren.²² Lage lonen waren immers een belangrijke concurrentiefactor in een bedrijfstak waar rationalisatie slechts beperkt mogelijk was. Ook de werkloosheid, die in de Vlaamse gewesten in de 19e eeuw een grote plaag was, maakte het de werkgevers mogelijk lage lonen te betalen.

Toch is voor mannen en meisjes het gemiddelde loon in de 50 jaar die tussen beide enquêtes in ligt meer dan verdubbeld. Dit geldt niet voor de achterblijvende lonen van vrouwen en jongens. Bij de mannen zijn het vooral de lagere lonen die worden opgetrokken en de hogere lonen blijven daar procentueel bij achter. De ruime verdubbeling van lonen komt overeen met de algemene loonstijging in die periode (zie tabel 7).²³ Dit zegt echter weinig over de heersende armoede. Immers de strijd voor sociale hervormingen was in België en met name in Wallonië een van de hardste in Europa. Ook in andere

sectoren werd door de arbeiders extreme armoede geleden.

Alle vergelijkingen zijn hier gemaakt op basis van nominale lonen. Als gevolg van een gestage daling van de index van de voedingsmiddelen en die van de kosten van levensonderhoud zijn in de periode 1846 tot aan de Eerste Wereldoorlog de reële lonen (koopkracht) met ca 75 % gestegen.²⁴ Vooral de prijsdalingen van 1876 heeft hier veel aan bijgedragen.

In de grote pijpenmakerijen in Kortrijk, Nimy en Chokier werden de hoogste lonen betaald, gevolgd door Bree en Andenne. In de kleinere bedrijven was de betaling duidelijk minder, in overeenstemming met de in het algemeen eenvoudiger pijpen die daar werden vervaardigd. Een duidelijke koppeling van de hoogte van de lonen van de pijpenmakers aan provincies komt uit deze enquête niet naar voren. In zijn algemeenheid is bekend dat de hoogste lonen werden betaald in Henegouwen, Luik-Verviers, Brussel en Antwerpen.²⁵ In Vlaanderen waren de lonen vaak laag.

De directievoering was overal in handen van mannen. De verhouding (in aantallen) witte boorden werk – handwerk was gemiddeld en in Chokier en Andenne 1:7; in Grivegnée 1:5 en in Nimy 1:12.

Verder is het nuttig een vergelijking te maken tussen de gemiddelde lonen in de kleiijpennijverheid en verwante takken van industrie als de productie van steengoed (gres) en de productie van houten en meerschuurpijpen.

Deze tabel maakt nog eens duidelijk hoezeer de kleiijpennijverheid een lage-lonen-bedrijfstak was. Dit komt met name tot uiting in de lonen van volwassenen. In Nederland was deze situatie niet anders. Ook daar waren de pijpenmakers de laagst betaalde werknemers van alle beroepsgroepen.²⁶

Ter vergelijking worden onderstaand lonen in diverse takken van nijverheid gegeven in 1846 en 1896 die voor 3/4 van de daar werkende mannen gold.²⁷

De enquêtes van 1910, 1926 en 1930.

Deze enquêtes geven nog maar zeer beperkte informatie. Zij geven een beeld van de inzakkende pijpennijverheid en de veranderende positie van vrouwen en kinderen.

In 1910 waren de bedrijven van de Bevere in Kortrijk en Knoedgen in Bree de twee grootste bedrijven. In de bedrijven waren meer mannen dan vrouwen werkzaam (64 tegen 53). Kinderen worden in de enquête niet apart vermeld. Dit betekent niet dat er helemaal geen kinderarbeid meer was. De enquête van 1926 maakt dit duidelijk. In de directie van de pijpenmakerijen komen voor het eerst vrouwen voor.

Uit de enquête, naar bedrijven met meer dan 10 werknemers, uit 1926 blijkt dat arbeid van minderjarigen ouder dan 14 jaar, werd ingezet. Slechts één minderjarig

Tabel 6: Gemiddelde daglonen en aantallen werknemers in 1896 in verwante takken van industrie.

	Aantal kleipijp	Kleipijpen laag	Kleipijpen hoog	Aantal gres	Gres laag	Gres hoog	Aantal Hout meerschuur	Hout – meerschuur laag	Hout – meerschuur Hoog
Man	72	2,34	2,84	334	3,18	3,68	15	4,90	5,40
Vrouw	68	1,08	1,58	36	1,46	1,96	-	-	-
Jongen	9	0,72	1,22	2	0,50	1,00	2	0,75	1,00
Meisje	12	0,88	1,38	-	-	-	-	-	-

Tabel 7: Lonen van mannen per dag in diverse takken van nijverheid (3/4 mannelijke werknemers; pijpennijverheid 100% van de mannen)

Tak van nijverheid	1846		1896	
	laag	hoog	laag	hoog
Pijpenmakerijen	1,07	1,56	2,34	2,84
Kolenmijnen	1,00	2,50	2,50	4,50
Hoogovens, pletterij, machinebouw	1,50	3,00	2,50	4,50
Glas- spiegel men kristalfabrieken	1,00	3,00	2,00	7,00
Papierfabrieken	1,00	2,00	2,00	4,00
Suikerfabrieken	0,50	1,50	1,50	3,50
Katoenspinnerijen en -weverijen	0,50	2,50	1,50	3,50
Linnenspinnerijen	0,50	2,00	2,00	3,50
Wolspinnerijen en -weverijen	0,50	2,00	1,50	4,00

Tabel 8: Aantallen werknemers per bedrijf in 1910.²⁸

Plaats provincie	Aantal bedrijven	Totaal werknemers	directie	familieleden	opzichters	Arbeiders m	Arbeiders v
Kortrijk West Vlaanderen	1	48	1m	1m 1v		25	20
Roulers West Vlaanderen	1	3	1v	1m 1v		1	
Poperinghe West Vlaanderen	1	3	1m			3	
Wetteren Oost Vlaanderen	1	1	1m			1	
Maisières Hainaut	1	10	1m			4	5
Nimy Hainaut	2	13	1m 1v			5	6
Brée Limburg	1	40	1m	1m	2m	20	16
Andenne Namen	3	18	3m	2m 2v		5	6

Tabel 9: Aantallen werknemers in de twee grotere bedrijven in 1926.²⁹

	Aantal fabrieken	Aantal werknemers		14-16 jaar		16-18 jaar		18-21 jaar		volwassenen	
		m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
Kortrijk	1	11	13			1	3	1	1	9	9
Andenne	1	4	17		1		1		1	4	14

Tabel 10: Aantallen werknemers per provincie in 1930.³⁰

Provincie	Aantal bedrijven	chefs	arbeiders
Brabant	1	1m	2m
Namen	2	2m	4m,18v
Hainaut	1	1m	1m, 2v
West Vlaanderen	1	1m	16m, 18v

meisje was tussen de 14 en 16 jaar. Tegenover 5 meisjes jonger dan 18 jaar was slechts één jongen in de pijpenmakerijen in Kortrijk en Andenne werkzaam. Er waren meer vrouwen dan mannen werkzaam. Dit is te verklaren doordat het in de vorige eeuw steeds moeilijker werd om werknemers voor de pijpenmakerijen te krijgen. Dit gold zeker in Wallonië waar veel vraag was naar (mannelijke) arbeidskrachten in de mijnen en de industrie. Een zelfde verschijnsel deed zich voor in de eindjaren van Gambier (Frankrijk) in het nabijgelegen Givet. Het is te verwachten dat in de kleine bedrijven, die in deze enquête niet zijn opgenomen, het aandeel arbeid van minderjarigen hoger lag omdat daar voornamelijk familieleden meehielpen bij de productie.

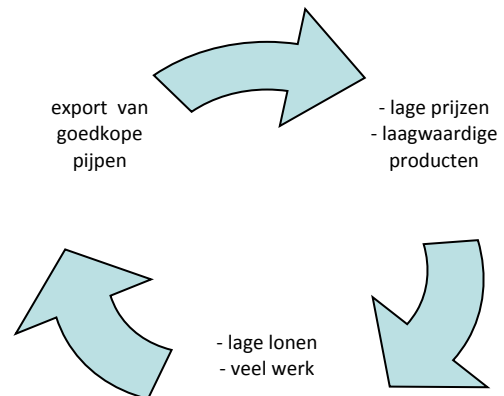
In 1930 waren er nog weinig bedrijven over. Er waren meer vrouwen dan mannen in de pijpenmakerijen werkzaam: 23 mannen en 40 vrouwen.

Conclusie en discussie

In grote lijnen waren de sociale omstandigheden in de pijpenmakerijen in België in de 19e en 20e eeuw te vergelijken met die in Gouda. Echter de relatieve uitbuiting van de werknemers lijkt in België minder te zijn geweest dan in Gouda. Met name de lonen verschilden minder met die van andere beroepsgroepen en ook waren de werktijden minder lang dan in Gouda. Het aandeel van vrouwen en kinderen was lager dan in Gouda. Dit alles kan verklaard worden door het feit dat de Belgische klei pijpennijverheid veelal gevestigd was op plaatsen waar ook veel andere werkgelegenheid was, waardoor de lonen en werktijden meer in de pas moesten lopen met die van andere bedrijven dan dat in bijvoorbeeld Gouda het geval was. In Gouda boden, tot ca 1870, de pijpenmakerijen verreweg de grootste hoeveelheid werkgelegenheid. In 's-Hertogenbosch daarentegen was van een situatie sprake die sterk overeenkwam met die in België.³¹ Ook hier was veel andere werkgelegenheid en lagen in de eerste helft van de 19e eeuw de lonen van de pijpenmakers hoger dan in Gouda en waren de netto arbeidstijden korter.³²

De Belgische pijp was, mede door de betere arbeidsvoorwaarden, in het algemeen minder concurrerend op de internationale markt. Ook andere factoren speelden hierbij een rol. Zie hiervoor deel een en twee van deze reeks artikelen. Dat er in de tweede helft van de 19e eeuw in sommige plaatsen toch op export gerichte bedrijven opkwamen kan verklaard worden uit de lage lonen ter plaatse. Een goed voorbeeld hiervan is het bedrijf van Désiré Barth in Andenne dat zijn producten voor ca 90% uitvoerde naar Amerika en Australië, waar veel goedkope pijpen gevraagd werden.³³ Echter hierbij moet wel bedacht worden dat de productie van goedkope pijpen ook leidt tot gemiddeld lagere lonen omdat bijvoorbeeld het kasten veel eenvoudiger is dan van een lange kwaliteitspijp. De vraag moet dan

ook gesteld worden wat eerst kwam: de lage lonen of de productie van bulkgoed voor de internationale markt. Het feit dat al in 1846 de lonen in Andenne laag waren, dus nog voordat Barth zijn bedrijf begon, duidt er op dat vermoedelijk deze lage lonen de export van bulk goed mogelijk gemaakt hebben.

Een geheel andere situatie is er in Chokier waar Wingender hoofdzakelijk hoogwaardige pijpen produceert. Hier liggen de lonen hoog en Wingender richt zich dan ook voornamelijk op het duurdere segment, vermoedelijk ook voor de export. Dit bedrijf heeft dan ook minder werknemers dan Barth in het midden van de tweede helft van de 19e eeuw.

Dankwoord en fotoverantwoording

Francis Van Parys wil ik hartelijk danken voor zijn hulp bij het verkrijgen van de foto's. Alle foto's zijn afkomstig uit het archief van het Musée de la Vie Wallonne te Luik.

Afb. 7. De pijpenmaker Levêque prikt het rookkanaal door.

Noten:

- 1 De eerdere delen zijn: Stam, 2013, p. 33-49 en Stam, 2014, p. 75-85.
- 2 Oost, 1982, p. 85. Ook hier is een duidelijk verschil te zien tussen de geclaimde en de werkelijke aantallen werknemers.
- 3 Moureaux, 1974, deel 1, p. 801. Moureaux (1973, p.138) wijst er op dat deze statistiek te incompleet is om hier kwantitatieve conclusies uit te kunnen trekken. Voor een aantal plaatsen zijn de pijpenmakerijen niet in deze statistiek terug te vinden en voor andere plaatsen geldt dat daar ten tijde van de enquête meerdere pijpenmakers werkzaam waren.
- 4 Stam, 2013, p. 36.
- 5 Duuren, 1997, p. 850.
- 6 Fraikin, 1981, p. 42.
- 7 Fraikin, 1981, p. 30 en 31. Brief van 10-8-1783 aan Paradis, Raad van Financiën, het provinciale belastingkantoor.
- 8 Engelen, 1986.p. 37.
- 9 Brugmans, 1956, p. 352 en 353.
- 10 Engelen, 1986, p. 28 en 29. Limburg is in deze bron niet gesplitst in het latere Nederlandse en Belgische deel. In het 'Belgische' deel was een bedrijf gevestigd te Maaseik. Dit bedrijf had in 1821 ca. 20 werknemers. De in totaal 72 werknemers zijn derhalve niet goed toe te delen.
- 11 Anoniem, 1851. Deze statistiek laat per provincie vele optelfouten zien.
- 12 Schilstra, 1940. Leydesdorf, 1977.
- 13 Fraikin, 1978, p. 26. Wingender liet pijpen thuis trimmen door vrouwen en kinderen.
- 14 Keymolen, 1977, p. 17.
- 15 Meere, 1980. p. 359.
- 16 Niet herkenbare functies zijn weggelaten.
- 17 Duco, Gambier, p. 13.
- 18 Leclair, 2012, p. 97. In Frankrijk was de minimumleeftijd voor kinderen om in een fabriek te mogen werken, door de wet van 22 maart 1841, 8 jaar.
- 19 Het heeft bij deze kleine aantallen, waarbij de verschillen in loonniveau en de verschillen in betaling naar functie ook nog een rol spelen, geen zin om deze verschillen tussen mannen en vrouwen te analyseren.
- 20 Fraikin, 1978, p.37 geeft aan dat de werknemers bij Wingender effectief 10 uur werken van zes uur tot zes uur met pauzes om 8 uur, en 3 uur van een half uur en tussen de middag van een uur.. het kan echter heel goed zijn dat dit werktijden uit het begin van de 20e eeuw waren.
- 21 Duuren, 1987, p. 5-10
- 22 Vroede, 1970, p. 525-529. Het coalitieverbod werd in 1866 opgeheven, maar de beperking van het stakingsrecht bleef gehandhaafd en werd in 1892 zelfs verzwakt. De arbeids- en sociale wetgeving kwam laat op gang: 1887 op de uitbetaling van lonen; 1889-1914 op de arbeid van vrouwen en kinderen; 1900 op de arbeidsovereenkomsten; 1903 op de arbeidsongevallen; 1905 op de zondagsrust; 1921 op de 8-urige werkdag en de 48-urige werkweek; vanaf 1924 kwam de eerste sociale zekerheidswetgeving tot stand: ouderdomsvoorziening.
- 23 Burger en Vermaas, 1996. p. 114.
- 24 Weerdt, 1960-1969, p. 7-9.
- 25 Weerdt, 1960-1969, p. 6.
- 26 Stam, 2012, p. 89.
- 27 Weerdt, 1960-1969, p. 5-6.
- 28 Anoniem, 1919.
- 29 Anoniem, 1926.
- 30 Anoniem, 1930.
- 31 Herwijnen, 1985, p. 5.
- 32 Stam, 2012, p. 88, 89.
- 33 Barth stopt in 1885. Het is niet duidelijk of de concurrentie op de internationale markt van de nog goedkoper producerende Schotse bedrijven Barth tot stoppen heeft gedwongen.

Literatuur:

Literatuur

- Anoniem, 1851. *Statistique de la Belgique. Industrie. De censement général*, 15 octobre 1846. Bruxelles.
- Anoniem, 1919. *Recensement de L'Industrie et du Commerce*. 31 Décembre 1910. Bruxelles.
- Anoniem, 1926. *Enquête sur la situation des industries*. 31 octobre 1926.
- Anoniem, 1930. *Recensement de L'Industrie*.
- Brugmans, I. J., 1956. *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*. Den Haag.
- Burger, A. en Vermaas, A., 1996. Dutch wage development in an international perspective 1850 – 1913. *Economic and Social History in the Netherlands*. Volume 7.
- Duco, D., 1980. 'De historie van de Gambier fabriek', *Pijpelijntjes* VI (2).
- Duuren, L. van, 1987. Arbeidsomstandigheden in de pijpenfabrieken te Gouda. *PKN* 10(37).
- Duuren, L. van, 1997. Deelname van Belgische pijpenmakers aan tentoonstellingen. *PKN* 19 (75), p. 850-895.
- Engelen, J., 1986. "...Wij vinden hier pijpen, waer is den Toeback...". *RAM rapport 2*, Maaseik.
- Fraikin, J., 1978. *La Fabrication de la pipe en terre*. Liege.
- Fraikin, J., 1981. Pipe makers in Wallonia. In: Davey, P.: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2*. BAR International Series 106(i).
- Herwijnen, Th. P. J. van, 1985. *Leonardus Eras, van 1810 tot 1864 pijpenfabrikant te 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch, eigen uitgave.
- Keymolen, D., 1977. *Vrouwenarbeid in België van 1860 tot 1914*. Leuven.
- Leclair, A., 2013. Aspects méconnus du métier de pipier en France. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 5, p. 91-105.
- Leydesdorf, S., 1977. *Verborgene arbeid vergeten arbeid*. Assen.
- Meere, J. M. M., 1980. Daglonen in België en Nederland in 1819. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6(20).
- Moureaux, M. P., 1973. *Le commerce entre la France et les Pays-Bas Autrichiens dans la seconde moitié du 18 siècle*. Congrès Aires et Structures du commerce français au 18 siècle. Université Lyon II, Paris.
- Moureaux, M.P., 1974. *La Statistique industrielle dans les Pays-Bas Autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse*. Bruxelles.
- Oost, T., 1982. *Tentoonstellingscatalogus. Van Nederzetting tot Metropool*. Volkenkunde museum, Antwerpen.
- Schilstra, W.N., 1940. *Vrouwenarbeid in Landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw*. Amsterdam.
- Stam, R. D., 2012. Some aspects of the social history of pipe making in the nineteenth century Netherlands. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 5, p. 87-90.
- Stam, R. D., 2013. 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland'. *Jaarboek 2013, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 33-49.
- Stam, R. D., 2014. De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid. *Jaarboek 2014, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 75-85.
- Vroede, M. de, 1970. 'Van liberaal-burgerlijke hegemonie naar sociaal getij'. *Spiegel Historiael* 5(10), p. 525-529.
- Weerdt, D. de, 1960-1967. *De arbeiderstoestanden van 1876 tot 1914*. Ontwikkeling nr. 144 Antwerpen.

Zie: "Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpen nijverheid", pagina 127.

**lets over de sociale geschiedenis van de Belgische
kleipijpenijverheid / Something about the social history of the
Belgian clay pipe industry Ruud Stam**

This is the third and last part about the clay pipe industry in Belgium and will discuss the social conditions in the pipe maker's workshops, especially with regard to wages, the number of jobs and the labour of men, women and children. As in other countries, the earnings in the pipe industry have always been small. The mass production at a low unit price, caused by fierce competition, made it necessary to keep wages low. Only owners of large companies could achieve prosperity. The social conditions of the pipe makers in Belgium in the 19th and 20th century are comparable to those in Gouda. However, the relative exploitation of workers in Belgium seems to have been less than in Gouda. Wages, especially, differed less compared with those of other professional groups and the working hours were shorter than in Gouda. The proportion of working women and children was lower in Belgium than in Gouda. Exploitation in Gouda was worse as there was hardly any other work available.

